

С. О. Нікітченко,
к. е. н., доцент організації підприємництва та біржової діяльності,
Національний університет біоресурсів і природокористування України
ORCID ID: 0000-0003-1940-4788

DOI: 10.32702/2306-6806.2022.6.76

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СТІЙКОСТІ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ, ЯК ОСНОВИ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ

S. Nikitchenko,
PhD in Economics, Associate Professor,
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

THEORETICAL BASES OF STABILITY OF PEASANT FARMS, AS BASES OF DEVELOPMENT OF BUSINESS IN UKRAINE

В умовах численних інституційних перетворень, що мають місце в історії України, де характерною ознакою кінця XX — початку XXI ст. виявилася руйнація матеріальної бази великотоварних виробників сільсько-господарської продукції, селянські господарства стали основними товаровиробниками найбільш трудомістких та економічно непривабливих галузей сільського господарства, передусім тваринництва.

Стійкість дрібного сімейно-трудового селянського господарства підтверджує історичний досвід країн Заходу, зокрема Польщі, де завжди сільське господарство базувалося на індивідуальних виробниках. Про це свідчить і досвід східних європейських країн, успіх економічних реформ Китайської Народної Республіки. Однак зарубіжний досвід та вітчизняна практика доводять, що успішний розвиток трудового селянського господарства неможливий без кооперації: горизонтальної (в межах одного виду діяльності) та вертикальної (між різними видами діяльності).

Доведено, що одним із чинників селянських господарств є розвиток кооперації. Кооперація в межах сімейної ферми будується на довірчих відносинах і передбачуваності дій членів домогосподарства на основі взаємовигідного, рівноправного співробітництва, згоди і взаємодопомоги, поведінки відповідно до взятих раніше зобов'язань. Високий ступінь персоналізації відносин членів пояснює зниження трансакційних витрат.

У межах сімейної ферми простежується надто великий вплив (більше, ніж в інших сферах економіки) неформальним інститутів на процеси відтворення трудових ресурсів. Родинні (сімейні) взаємозв'язки дають можливість сформувати загальну систему цінностей, прихильність традиціям. Неформальні інститути мають надзвичайно стабільні та стійкі.

Зарубіжний досвід та вітчизняна практика доводять, що незалежно від форм власності та господарювання економічно стійкими є ті суб'єкти господарювання, які організовують замкнутий виробничий цикл виробництва-переробка-реалізація продукції. Отже, стратегічними пріоритетами подальшого становлення фермерства повинні стати заходи, які передбачають стимулювання розвитку кооперації та інтеграційних процесів у сфері виробництва, переробки й реалізації сільськогосподарської продукції, включення до агропродовольчих ланцюгів дрібних товаровиробників, посилення ролі фермерства в розвитку сільських територій та ін. Очевидно, що з метою обґрунтування дієвих інструментів активізації розвитку фермерських господарств та підвищення їх ефективності доцільно обґрунтувати методичний підхід до оцінювання ефективності їхньої діяльності та розробити систему показників з урахуванням доступності інформаційно-аналітичного забезпечення, що формується на рівні національної статистики, галузевого Міністерства, а також на мікрорівні.

There have been numerous institutional transformations in Ukraine. In the late XX — early XXI century, the material base of large-scale agricultural producers was destroyed. Peasant farms have become the main producers of the most labor-intensive and economically unattractive branches of agriculture, especially livestock.

The stability of small family and labor peasant farms confirms the historical experience of Western countries. In Poland in particular, agriculture has always been based on individual producers. This idea is typical of other European countries and implemented in the economic reforms of the People's Republic of China. World experience and domestic practice prove that the successful development of the labor peasant economy is impossible without cooperation: horizontal (within one activity) and vertical (between different activities).

It is proved that one of the factors of peasant farms is the development of cooperation. Cooperation within the family farm is based on trust and predictability of household members on the basis of mutually beneficial, equal cooperation, consent and mutual assistance, behavior in accordance with previous commitments. Reduction of transaction costs is due to the high degree of personalization of member relationships.

There is too much influence (more than in other areas of the economy) of informal institutions on the processes of reproduction of labor resources within the family farm. Family (family) relationships provide an opportunity to form a common system of values, commitment to tradition. Informal institutions are extremely stable and resilient.

World experience and domestic practice show that regardless of the forms of ownership and management, economically stable are those entities that organize a closed production cycle production-processing-sales.

Thus, the strategic priorities for further development of farming should be measures to stimulate cooperation and integration processes in the production, processing and sale of agricultural products, inclusion in the agri-food chain of small producers, strengthening the role of farming in rural development and others.

Obviously, it is expedient to substantiate the methodological approach to assessing the effectiveness of their activities and develop a system of indicators taking into account the availability of information and analytical support, which is formed at the level of national statistics, line ministry, and at the micro level to justify effective tools.

Ключові слова: селянське господарство, стійкість, кооперація, сімейна ферма, інститути.

Key words: peasant economy, sustainability, cooperation, family farm, institutes.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Внесок аграрного сектора та селянського господарства як його складової в економічне зростання обумовлений його двоюкою роллю. По-перше, як постачальник продукції на внутрішній і зовнішній ринки, по-друге, як споживача ресурсів, вироблених в інших галузях економіки. Приблизно 70% вироблених в Україні предметів споживання виробляється з продукції сільського господарства, тому від ефективності цієї галузі, що перебуває сьогодні у глибокій кризі, прямо залежить рівень життя населення.

Одне робоче місце на селі дозволяє забезпечити зайнятість п'яти-шести осіб в інших галузях економіки. За умови підйому сільського господарства одночасно вирішується проблема відновлення машинобудування, хімічної промисловості та інших галузей економіки.

Важливість наукового аналізу теорії селянського господарства через призму сучасних напрямів економічної теорії (інституційного, еволюційного та ін.) зростає у зв'язку з тим, що поточна розбудова аграрних відносин по-новому ставить питання про місце та роль селянства в Україні, що й сьогодні становить значну частину населення країни (та половина населення світу). Такий аналіз як важливий з позицій власне економічної теорії, але й необхідний вироблення фундаментальних основ економічної політики щодо особистого селянського господарства (ОСГ).

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Незважаючи на свою актуальність, ця проблема недостатньо висвітлена у сучасній вітчизняній економічній літературі. Внаслідок широти та багатоплановості поставленої проблеми автор визначив коло досліджуваних питань та праць авторів. У тому числі: О.В. Чаянов, М.І. Туган-Барановський, П.П. Маслов, А.В. Пешехонов, О.І. Чупров та інших. Ці вчені зіграли ключову роль у розвитку теорії селянського господарства.

У той самий час, незважаючи на великий внесок вчених, всебічний глибокий комплексний аналіз теорії селянського господарства, особливостей його відтворення у економічній науці початку ХХ століття, і навіть чинників і передумов, що зумовили її поява, та її значення за сучасних умов відсутня.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Метою статті є розробка теоретичних засад забезпечення економічної стійкості селянських господарств в умовах мінливості зовнішнього середовища їх функціонування.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Відповідно необхідно розглянути прояви теорії стійкості малих селянських господарств. Дрібне виробництво в сільському господарстві має нібито перевагу перед великим і тому більш життєздатне. На думку прихильників, цієї теорії перевага дрібного селянина полягає насамперед у працелюбстві та ощадливості. Як вка-

зує один із послідовників цієї теорії М. І. Буждалов: "Із приводу дрібного виробництва, особливо присадибного сімейного, прихильниками нібито "безперечного" пріоритету й абсолютних переваг великого, у тому числі й особливо колективного виробництва висувалась цілий арсенал необґрунтованих оцінок і узагальнень: важка, ледве не рабська праця, примітивна техніка й технологія, незахищеність від зовнішніх факторів і умов, недоспоживання і т. д. При цьому вони забувають, що це праця добровільна, творча, яка базується на високій особистій зацікавленості й соціальної активності, задоволеності цією працею, що не залишає, як у "суспільному виробництві", часу для пияцтва, неробства та інших шкідливих звичок. У першому випадку — пасивне перебування на роботі з постійною думою про своє господарство, у другому — турботливе, ощадливе ведення останнього без яких-небудь публічних скарг на тяжкість праці, її тривалість. (Між іншим, для її полегшення, як свідчить світова практика, існують величезні можливості механізації дрібних господарств)" [1].

Водночас, результати сучасних досліджень доводять, що нині у реформованих сільськогосподарських підприємствах, які здебільшого стали приватними, змінилося ставлення до виконання функціональних обов'язків їхніми працівниками. Поставлені завдання намагаються виконувати ретельніше й відповідальніше. Адже робота в суспільному секторі — це і пакет соціальних гарантій, відносно висока як для сільської місцевості заробітна плата і, що найголовніше, можливість бути зайнятими на виробництві, яке виступає своєрідним рефлексом для жителя села, що формувалося протягом не одного десятиліття. Окрім того, слід урахувати наявність значної кількості безробітних у сільській місцевості. Ощадливість для власника особистого селянського господарства означає недоспоживання внаслідок зростання обсягів реалізації вирощеної продукції з метою покриття потреб у необхідному. Як наголошує В.В. Крилов у книзі "Теорія формацій": "Чисто статистичними методами було розраховано, що докапіталістичні способи праці й натуральна замкнутість господарства міцно втримуються в умовах, коли виробництво на душу населення не перевищує 200—250 дол. США. Тільки позаекономічні, податкові й тому подібні заходи дозволяють у цих умовах збільшувати товарний вихід продукції, часто за рахунок особистого споживання самих виробників". Під "працелюбством" приховано значні обсяги затраченої живої праці, яка пов'язана із низьким рівнем продуктивності і в цей же час свідчить про його "нестійкість" [2].

Так, у трудовому дрібнотоварному селянському господарстві голова органічно поєднує в собі функції виробника, організатора, керівника. Однак його професіоналізм, підприємницькі здібності впливають на ступінь і результативність використання цих функцій. Так, М.П. Макаров у своїй праці "Селянське господарство і його інтереси" (1917) не проповідуючи марксистські економічні догми і погляди, в тому числі на природу сім'ї, її роль і місце в суспільстві та суспіль-

ному виробництві, відзначав, що основним предметом наукового аналізу сімейного селянського господарства, як активного елемента аграрної структури, є "культурне" господарство. У "некультурному" сімейному господарстві, яке ведеться "по-старому", організаторська діяльність виконується, але виконується "несвідомо". У розвиненому селянському господарстві, особливо коли вводиться система бухгалтерського обліку з використанням спрощеного рахівництва, селянин-господар усвідомлює, що він не тільки "працівник", а й організатор всіх робіт в господарстві й організатор "самого господарства" [3].

Необхідно торкнутися ще однієї досить важливої проблеми, яка виступає стримувальним чинником впровадження нових технологій виробництва сільськогосподарської продукції — це сільський консерватизм, характерним для дрібного товаровиробника. Фактично його погляди на нововведення протягом століття суттєво не змінилися, особливо в землеробстві. Сформована поколіннями система землеробства може бути недостатньо ефективною, але надійно гарантує постійний, хоча й мінімальний врожай. Будь-яка зміна у виробництві сільськогосподарської продукції підвищує рівень підприємницького ризику.

У цьому зв'язку доречно звернутися до К. Маркса: "Дрібна земельна власність, по суті своїй, виключає: розвиток суспільних продуктивних сил праці, суспільні форми праці, суспільну концентрацію капіталів, скотарство у великих розмірах, все більше і більше застосування науки...". "Гігантське розкрадання людської сили. Дедалі більше й більше погіршення умов виробництва і подорожчання засобів виробництва є закон парцельної (дрібної) власності" [4].

Отже, з економічного погляду альтернативи великотоварному виробнику сільськогосподарської продукції на даний час не існує. Як зазначав О. В. Чайнов, "...ми безумовно повинні визнати, що при інших умовах велике господарство завжди має перевагу перед господарством дрібним. Це — основний економічний закон і було б безглуздо його відкидати" [5].

Нинішні умови розвитку сільського господарства підтверджують таке припущення. Як буде формуватися великотоварне сільськогосподарське підприємство — чи шляхом кооперування особистих селянських господарств, чи оренди земельних або майнових часток інвестором — це вже предмет розгляду іншого наукового дослідження.

У великотоварному господарстві створено умови для використання високопродуктивної техніки, впровадження новітніх технологій і т. ін. За Г. І. Чупровим: "Основна перевага великого землеробського господарства, яка кидається в очі при порівнянні його з дрібним, полягає в можливості використання у виробництві різного виду машин, які економлять працю і поліпшують продукт" [6].

Необхідно зазначити, що технологія виробництва сільськогосподарської продукції, що передається із покоління в покоління, ґрунтується, насамперед, на екологічній інтуїції селянина, яка вже втрачена у фермера — "підприємця на землі". Прикладом може бути використання фермерами різноманітних стимуляторів росту під час відгодівлі сільськогосподарських тварин і птиці, проведення агротехнічних заходів із застосуванням сильноточіх хімічних препаратів тощо. Як слушно зазначав М. Лоренц, "нездатність відчувати повагу — небезпечна хвороба нашої цивілізації. Наукове мислення, не засноване на досить широких знаннях свого роду, половинчата наукова підготовка, веде до втрати поваги до спадкоємності традицій. Всезнаючому педанту здається неймовірним, що в перспективі обробіток землі так, як це робив селянин із незапам'ятних часів, краще і раціональніше американських агрономічних систем, технічно досконалих і призначених для інтенсивної експлуатації, які в багатьох випадках викликали опусте-

лювання земель протягом всього двох-трьох поколінь..." [7].

Бажання отримати максимальну величину прибутку від виробництва сільськогосподарської продукції стимулює до впровадження інтенсивних методів його ведення, що негативно позначається на якісних характеристиках земельних ресурсів. Великотоварні сільськогосподарські підприємства не дотримують науково обґрунтованих вимог до сівозмін, вирощують монокультури із внесенням великої кількості мінеральних добрив, різноманітних засобів захисту рослин, стимуляторів росту і т. ін. За даними Інтернет-видань, у більшості країн Європи не використовують воду з верхніх водоносних шарів для пиття, оскільки рівень хімічних сполук тут надто високий. Це очікує в найближчій перспективі й Україну. Так, ще К. Маркс зазначав: "У сучасному, капіталістичному землеробстві, як і в сучасній промисловості, підвищення продуктивної праці купуються ціною руйнування і виснаження самої робочої сили. Крім того, будь-який прогрес капіталістичного землеробства є не тільки прогрес в мистецтві грабувати робітника, але і в мистецтві грабувати ґрунт... Капіталістичне виробництво, розвиває техніку і комбінацію суспільного процесу виробництва лише таким шляхом, що воно підриває в той самий час джерела всякого багатства: землю і робітника" [8].

Проте в умовах ринку економічні цілі завжди домінують над екологічними та соціальними, однак популяризацією принципів сталого розвитку сільського господарства намагаються вирішити цю проблему.

Розвиток великотоварного виробництва за рахунок дрібного призводить до знищення селянства як класу чи соціальної групи. У науковій літературі цей процес має назву "розселяння". Фактично він розпочався з процесу огорожування в Англії [9]. Такий процес відбувався і в нашій державі, що отримав назву "колективізація", під час якої фактично було знищено селянство як клас, воно було відмежовано від землі, як засобу існування його родини.

Природною реакцією на втрату рис селянства як певної соціальної групи стало, з одного боку, наростання негативних явищ соціального життя: пияцтва, соціальної деградації. З іншого боку, форсований відхід селянства викликав ностальгічні настрої. Селянство болісно сприймало своє руйнування практично протягом життя одного покоління. Природною реакцією селянського соціуму на селі в 50-ті роки минулого століття став соціальний протест. Такий протест епохи "розселяння" вилився в традиційні для селянства й переважно пасивні та ненасильницькі форми, боротьба за збереження й розширення присадибного землекористування, протест проти втрати селом культурної самостійності й самотності).

І той факт, що процес "розселяння" у підсвідомості більшості селян ще не завершився, знайшов відображення у ставленні до своєї земельної ділянки та фермерського господарства. Дрібне виробництво сільськогосподарської продукції, яке представлене особистим селянським господарством, не має можливості забезпечити потребу постійно зростаючого населення в продуктах харчування. Таку проблему спроможне вирішити лише високотоварне виробництво і за ним перспектива. "Саме індустрія, — зазначав Каутський, — створила технічні й наукові умови нового, раціонального землеробства, саме вона еволюціонувала землеробство за допомогою машин і штучних добрив, за допомогою мікроскопа і хімічної лабораторії, що зумовило прояв технічної переваги великого капіталістичного виробництва над дрібним селянським виробництвом" [10].

Стійкість дрібного сімейно-трудоного селянського господарства підтверджує історичний досвід країн Заходу, зокрема Польщі, де завжди сільське господарство базувалося на індивідуальних виробниках. Про це свідчить і досвід східних європейських країн, успіх еко-

номічних реформ Китайської Народної Республіки. Однак зарубіжний досвід та вітчизняна практика доводять, що успішний розвиток трудового селянського господарства неможливий без кооперації: горизонтальної (в межах одного виду діяльності) та вертикальної (між різними видами діяльності, наприклад: виробничої та збутової) — за визначенням О. В. Чаянова. Його вчення про кооперацію в цілому склалося до 1917 р. як результат урахування теоретичних положень, викладених у працях провідних економістів (М. І. Туган-Барановського, С. М. Прокоповича, та ін.). Знання процесів, що відбуваються в селянському господарстві, вивчення масових статистичних даних спонукали О. В. Чаянова до розробки теорії диференційованих оптимумів щодо розміру господарства, його споживчих і виробничих характеристик. В одній із найвідоміших своїх праць — "Нариси з теорії трудового господарства", він виступив як представник математичного напрямку в економіці, послідковним відомим економістів математичної школи В. Я. Желєзнова та В. К. Дмитрієва [11].

О. В. Чаянов вбачав соціалістичне підґрунтя кооперації, сприймав її як кооперативну форму реалізації загальнолюдської ідеї про взаємодопомогу, справедливість для будь-якого часу і будь-якого суспільства. "Єдино можливий в наших умовах шлях внесення в селянське господарство елементів міцного господарства, індустріалізації і державного плану, — відзначав він, — це шлях кооперативної колективізації, поступового і послідовного відокремлення окремих галузей від індивідуальних господарств і організації їх у зовнішніх формах великих громадських підприємств" [12]. Кооперування селянства передбачало повну добровільність, відсутність тиску на селянина.

Нині сімейні фермерські господарства є однією із форм господарювання корпоративного сектору аграрної економіки України та провідних країн світу. Сімейна ферма розглядається експертами ФАО як визначальна форма господарювання в системі агроіндустріального виробництва. Так, із 570 млн ферм, що налічуються у світовій економіці, понад 90% — малі сімейні ферми, вони займають менше 90% земельних ресурсів (у т. ч. 72% із них мають у користуванні до 1 га земельної площі, 84% — менше 2 га), є найбільшим інвестором в аграрній сфері — понад 80% виробництва продовольства в світі. При цьому 4% сімейних ферм знаходиться у країнах із високим доходом, 47% — із доходом вище середнього, 36% — нижче середнього, 13% — із низьким доходом [13].

В економічній теорії у зв'язку з цим набула поширення теорія сімейної ферми, яка є різновидом теорії стійкості дрібного селянського господарства. Прихильники цієї теорії намагаються довести, що дрібне селянське господарство не витісняється висококонцентрованим виробництвом, а трансформується в більш прогресивне господарство, що базується на використанні інноваційних технічних засобів та агротехнічних методів. О. В. Чаянов стверджував, що "господарство селянське є насамперед господарство сімейне, весь лад якого визначається розміром і складом його споживчих запитів і його робочих рук..., завданням трудового селянського господарства є забезпечення засобів існування господарюючій родині шляхом найбільш повного використання наявної в її розпорядженні робочої сили" [14].

Ефективність сімейної ферми О. В. Чаянов пояснював сімейною організацією праці, де визначальними суб'єктами є члени домогосподарства, які застосовують власну працю. Необхідно відзначити двоїстість їхньої поведінки. З одного боку, поведінка кожного з членів сімейної ферми визначається принципом методологічного індивідуалізму: "... люди розглядаються... як єдині суб'єкти, які приймають остаточні рішення з приводу як колективних, так й індивідуальних дій". Їх поведінка є раціональною. Вони аналізують можливість настання

будь-яких подій і роблять оптимальний вибір рішень на основі порівняння економічних вигід і витрат [15].

Кооперація в межах сімейної ферми будується на довірчих відносинах і передбачуваності дій членів домогосподарства на основі взаємовигідного, рівноправного співробітництва, згоди і взаємодопомоги, поведінки відповідно до взятих раніше зобов'язань. Високий ступінь персоналізації відносин членів пояснює зниження трансакційних витрат: "У цих умовах просто вигідно дотримуватися домовленостей. У подібному середовищі витрати укладення угод, доступні для вимірювання, є дуже низькими завдяки щільності соціальної мережі взаємодії". Водночас необхідно враховувати, що при зниженні явних трансакційних витрат при прийнятті рішень зростають неявні, оскільки виробничо-господарська діяльність в нинішніх умовах пов'язана із значними ризиками й передбачає багатоваріантність її здійснення при оптимізації управлінських дій.

У межах сімейної ферми простежується надто великий вплив (більше, ніж в інших сферах економіки) неформальних інститутів на процеси відтворення трудових ресурсів. Родинні (сімейні) взаємозв'язки дають можливість сформувати загальну систему цінностей, прихильність традиціям. Неформальні інститути мають надзвичайно стабільні та стійкі.

Нормою поведінки сімейної ферми в несприятливих ринкових умовах розглядається так звана самоексплуатація, що зумовлює виняткове виживання, стійкість сімейної ферми. За О. В. Чаяновим: "Коливання цін не відіграє для натурального господарства ніякої ролі, для грошового може виявитися згубним... Правда, урожай і ціни для натурального господарства знаходяться в деякій відповідності, за умови, якщо продукт далі місцевого ринку не йде. У випадку ж більш широких, особливо міжнародних ринків ця відповідність зникає і грошовий дохід десятини набуває форму звивистої кривої" [16]. Стійкість розглядається як стан активної адаптації суб'єкта господарювання до негативного впливу інститутів зовнішнього і внутрішнього середовища. Стійкість сімейної ферми зумовлена синергетичним ефектом, що виникає у результаті поєднання технологічних, економічних (сімейна організація праці) і культурних засад сімейної ферми.

Таким чином, на основі сімейної організації праці формується мала локальна економіка — "сімейна ферма", особливостями якої є: подвійність цілей розвитку, тобто реалізація підприємницької здатності її членів на землі та максимізація доходу; відтворювальний процес більшою мірою, ніж в інших галузях, залежить від сформованої системи неформальних інститутів; до визначальних норм поведінки її членів відносять: вірність традиціям і культурній спадщині, соціальна спрямованість, інноваційність, стійкість, довіра і передбачуваність дій членів домогосподарства; поєднання різновекторних, суперечливих процесів; поєднання технологічних, економічних (сімейна організація праці) і культурних умов функціонування сімейної ферми, що визначили синергетичний ефект; основними функціями сімейної ферми є: відтворювальна, забезпечення продовольчої безпеки, соціальна.

Розглянуті характерні риси сімейної ферми зумовлюють особливості її бізнес-моделі. До основних факторів, що визначають виробничо-господарську діяльність у сфері агробізнесу, можна віднести: розмір сімейної ферми і якість людського капіталу домогосподарства, сформоване інституційне зовнішнє середовище; екологічну ситуацію.

До специфічних методів реалізації бізнес-моделі сімейної ферми можна віднести: надмірну інтенсивність праці членів домогосподарства (в основному неоплаченої праці через неможливість найму працівників через низькі доходи, нерозвиненість місцевого ринку праці), зниження капітальних витрат у зв'язку з відносно низьким потенційним доходом, акцент на ефективне вико-

ристання земельних ресурсів, екологічність, додаткову зайнятість поза сільськогосподарським виробництвом з метою оптимального використання її людського капіталу. Реалізація застосовуваної бізнес-моделі характеризується формуванням сукупності зовнішніх ефектів: ефекту "зворотною залежністю між розмірами ферми і врожайністю (продуктивністю землі)": урожайність сільськогосподарських культур (продуктивність землі) сімейних ферм вище, ніж у великому бізнесі (із великими земельними ресурсами); ефект більш низької продуктивності праці сімейних ферм порівняно з великим бізнесом; ефекту низького доходу: мала сімейна ферма має нижчі доходи і рівень споживання в порівнянні з великим господарством; ефекту низької товарності сімейних ферм: продаж меншої частки своєї сільськогосподарської продукції порівняно з великими.

Зарубіжний досвід та вітчизняна практика доводять, що незалежно від форм власності та господарювання економічно стійкими є ті суб'єкти господарювання, які організовують замкнутий виробничий цикл виробництва-переробка-реалізація продукції. Отже, стратегічними пріоритетами подальшого становлення фермерства повинні стати заходи, які передбачають стимулювання розвитку кооперації та інтеграційних процесів у сфері виробництва, переробки й реалізації сільськогосподарської продукції, включення до агропродовольчих ланцюгів дрібних товаровиробників, посилення ролі фермерства в розвитку сільських територій та ін. Очевидно, що з метою обґрунтування дієвих інструментів активізації розвитку фермерських господарств та підвищення їх ефективності доцільно обґрунтувати методичний підхід до оцінювання ефективності їхньої діяльності та розробити систему показників з урахуванням доступності інформаційно-аналітичного забезпечення, що формується на рівні національної статистики, галузевого Міністерства, а також на мікрорівні.

Література:

1. Буздалов Н.И. Избранные труды: в 3-х т. Всерос. ин-т аграр. пробл. и информатики им. А.А. Никонова. М. 2008. Т.1. Интенсификация, земельная рента, эффективность. 325 с.
2. Крылов В.В. Теория Формаций. М.: Восточная литература РАН, 1997. 34 с.
3. Шанин Т. Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире. М.: Прогресс-Академия, 1992. 428 с.
4. Маркс К., Энгельс Ф. Экономические рукописи 1857—1859 годов. Сочинения. 2-е изд. М., 1968. Т. 46, ч. I. 585 с.
5. Чаянов А. В. Номографические элементы экономической географии. Труды Высшего семинария с.-х. экономии и политики. Вып. 1. М.: Госиздат, 1921. 23 с.
6. Тимирязев К. А. Из воспоминаний о двух поколений. Памяти А. И. Чупрова и И. А. Петровского. Русские ведомости. 1913. № 230.
7. Методы измерения концентрации богатства. 1905. 34 с.
8. Маркс К., Энгельс Ф. Экономические рукописи 1857—1859 годов. Сочинения. 2-е изд. М., 1969. Т. 46, ч. II. 626 с.
9. Назимов И. Н. Элементы капитала в крестьянском хозяйстве. М.; Л., 1929. 160 с.
10. Брайович С. М. Карл Каутский — эволюция его воззрений. М.: Наука, 1982. 34 с.
11. Чаянов А. В. Крестьянское хозяйство. Избранные труды. М.: Экономика, 1989. 492 с.
12. Чаянов А.В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. М.: Наука, 1991. 121 с.
13. Положение дел в продовольствии и сельском хозяйстве. Инновации в семейных фермерских хозяйствах. ФАО. Рим. 2015. Food and Agriculture Organization

of the United Nations. URL: <http://www.fao.org/publications/sofa/2014/ru/> (дата звернення: 23.04.1015).

14. Чаянов А.В. Избранные труды. М.: Колос, 1993. 574 с.

15. Чаянов А.В. К вопросу теории некапиталистических систем хозяйства. Экономическое наследие А.В. Чаянова. Издательский Дом ТОНЧУ, 2006. С. 59—106.

16. Чаянов А. В. Изоцены ржи 1909—1913, 1917 и 1920 гг. (по материалам Конъюнктурного Института Петровской сельскохозяйственной академии). Крестьянское хозяйство. Избр. тр. М.: Экономика, 1989. 34 с.

References:

1. Buzdalov, N.Y. (2008), *Yzbrannyye trudy: v 3-kh t. Vseros. yn-t ahrar. probl. y ynformatyky ym. A.A. Nykonova* [Selected works: in 3 volumes. Vseros. in-t agrarian. prob. and informatics them. A.A. Nikonova], vol. 1, *Yntensyfykatsiya, zemel'naia renta, effektivnost'* [Intensification, land rent, efficiency], Moscow, Russia.
2. Krylov, V.V. (1997), *Teoriya Formatsy [Formation Theory]*, *Vostochnaia lyteratura RAN*, Moscow, Russia.
3. Shanyn, T. (1992), *Velykyj neznakomets: krest'iane y fermery v sovremennom myre* [The Great Stranger: Peasants and Farmers in the Modern World], *Prohress-Akademya*, Moscow, Russia.
4. Marks, K. and Enhel's, F. (1968), *Ekonomycheskye rukopysy 1857—1859 hodov. Sochyneniya* [Economic manuscripts of 1857—1859. Compositions], 2-d ed., vol. 46, no. I, Moscow, Russia.
5. Chaianov, A.V. (1921), *Nomografycheskye elementy ekonomycheskoj heohrafy. Trudy Vysshheho semynariya s.-kh. ekonomyy y polytyky* [Nomographic elements of economic geography], *Hosyzdat*, Moscow, Russia.
6. Tymyriazev, K.A. (1913), "From the memories of two generations", *Russkye vedomosti*, vol. 230.
7. Lorenz, M.O. (1905), *Metody yzmereniya kontsen-tratsyy bahatstva* [Methods of measuring the concentration of wealth], *American Statistical Association*, USA.
8. Marks, K. and Enhel's, F. (1969), *Ekonomycheskye rukopysy 1857—1859 hodov. Sochyneniya* [Economic Manuscripts 1857—1859. Compositions], 2-d ed., vol. 46, no. II, Moscow, Russia.
9. Nazymov, Y.N. (1929), *Elementy kapytala v krest'ianskom khoziajstve* [Elements of capital in the peasant economy], Moscow, Russia.
10. Brajovych, S.M. (1982), *Karl Kautskyj - evoliutsiya eho vozzrenyj* [Karl Kautsky — the evolution of his views], *Nauka*, Moscow, Russia.
11. Chaianov, A.V. (1989), *Krest'ianskoe khoziajstvo. Yzbrannyye trudy* [Peasant economy. Selected writings], *Ekonomyka*, Moscow, Russia.
12. Chaianov, A.V. (1991), *Osnovnye ydey y formy orhanyzatsyy sel'skokhoziajstvennoj kooperatsyy* [Basic ideas and forms of organization of agricultural cooperation], *Nauka*, Moscow, Russia.
13. FAO (2015), "Innovation in family farming", available at: <http://www.fao.org/publications/sofa/2014/ru/> (Accessed 23.04.2022).
14. Chaianov, A.V. (1993), *Yzbrannyye trudy* [Selected works], *Kolos*, Moscow, Russia.
15. Chaianov, A.V. (2006), *K voprosu teoryy nekapitalystycheskykh system khaziajstva. Ekonomycheskoe nasledye A.V. Chaianova* [To the question of the theory of non-capitalist economic systems. Economic legacy of A.V. Chayanov], *Yzdatel'skyj Dom TONChU*, Moscow, Russia, pp. 59—106.
16. Chaianov, A.V. (1989), *Yzotseny rzhy 1909—1913, 1917 y 1920 hh. (po materyalam Kon'iunkturnoho Ynstytuta Petrovskoj sel'skokhoziajstvennoj akademyy). Krest'ianskoe khoziajstvo* [Rye isocenes 1909—1913, 1917 and 1920. (Based on the materials of the Market Research Institute of the Petrovsky Agricultural Academy). Peasant economy], *Ekonomyka*, Moscow, Russia.

Стаття надійшла до редакції 26.05.2022 р.